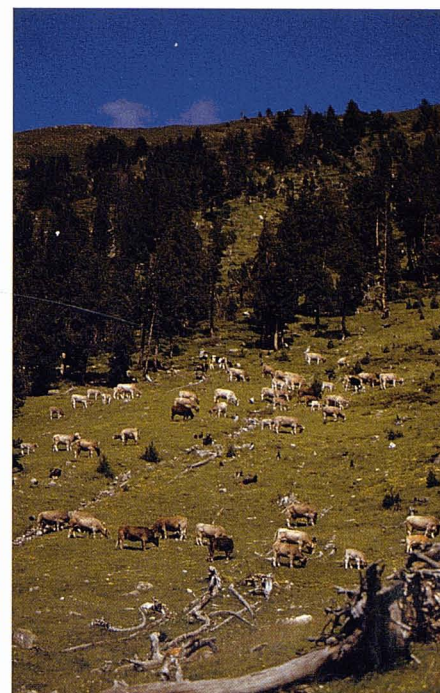

Vista de l'església de Sant Feliu de Vilac (Vielha e Mijaran). Francesc Tur, DG de Turisme, Departament de Comerç, Turisme i Consum

Ramat i pastor al terme del Castelló de Tor (Alta Ribagorça). Francesc Tur, DG de Turisme, Departament de Comerç, Turisme i Consum

Vaques pasturant a la Val d'Aran. Tino Soriano, DG de Turisme, Departament de Comerç, Turisme i Consum

El paisatge de muntanya

PER: MARTÍ BOADA JUNCÀ, Universitat Autònoma de Barcelona

... Trobarem que les seves aigües (el Noguera) eren clares com el cristall... Les esclotxes de les roques grises eren un niu de falgueres...

Herpburn Ballantine, 1894

PAISATGE. UN ESCENARI CONCEPTUAL

El concepte de *paisatge*, no està gens exempt de polèmica. Ens sembla interessant recomanar el recull de definicions que el jove geògraf Pèlach (2004) fa en la seva tesi doctoral, on aprofita per introduir una crítica interessant a la formulació d'un dels paisatgistes més citats de la post-modernitat, Alain Roger, quan aquest assevera que, evidentment,

Martínez de Pisón (2004), respecte del concepte cultural de paisatge, comenta que, tot i que hi ha alguns assaigs brillants, encara està poc definit. Tanmateix per a ell el paisatge resulta de la relació entre tres nivells de configuració: una estructura en la qual es fonamenta, una forma en la qual es materialitza i una coberta amb la qual es manifesta.

Potser el més immanent al terme és el caràcter canviant del concepte mateix, requisit indispensable per a l'enfocament dels treballs de paisatge (Pèlach 2004). Tanmateix pensem que la naturalesa canviant del concepte alhora que una virtut pot esdevenir una dificultat, atès el caràcter variable, car limita la capacitat instrumental i metodològica a l'hora d'aplicar criteris d'interpretació, un procés que deriva cap al que en ciències ambientals s'ha definit com *babelisme conceptual* (Boada & Zahonero, 2001), entès no com una diversitat conceptual creativa sinó al contrari com un entrebanc semàntic i una dificultat que redueix la possibilitat científica de l'aplicació d'una metodologia del paisatge coherent i ben armada.

Encara més en un moment del qual no ens podem substreure d'allò que ha estat definit com un moment històric de crisi civilitzadora (Toledo, Stavrakakis), superable, no sense dificultats, a partir de formulacions de desenvolupament sostenible, car qualsevol plantejament estratègic de desenvolupament ha de ser sostenible, durable com dirien el francesos, o no serà desenvolupament (Bifani).

“ EL PAISATGE ESDEVÉ UN VALOR QUE CAL AVALUAR I PRESERVAR, A PARTIR DEL SEU RECONeixEMENT, MÉS ENLLÀ DELS DEBATS ACADÈMICS, AMB L'APARICIó DE NOUS INSTRUMENTS POLÍTIcs, COM ÉS EL CAS DEL CONVENI EUROPEU

«el coneixement dels geosistemes i els ecosistemes és indispensable per a definir el paisatge, si bé no ens fa avançar gens cap a la determinació dels valors paisatgístics, atès que aquests són socio-culturals» (Roger 2000). En aquest sentit Pèlach afirma que, justament perquè és sociocultural, cal tenir en compte la relació establerta entre la societat i la natura per a comprendre el paisatge.

Vista de Planoles. Jordi Pareto, DG de Turisme, Departament de Comerç, Turisme i Consum

Per a nosaltres, el concepte de paisatge tindria fortes coincidències amb la formulació de Turner *et al.*, a l'entorn del marc conceptual del LUCC, ja que seria un híbrid, millor dit el resultat de l'equació: les forces inductores de caràcter biofísic, de les quals sorgeixen les denominades cobertes del sòl, menys les forces inductores de caràcter socioeconòmic, és a dir, l'apropiació i el usos del sòl. El resultat és allò que s'expressaria en el paisatge com expressió final d'un procés assaonat de complexitat

L'estudi dels canvis, modificacions i transformacions que pateixen els paisatges inclou necessàriament una recerca a dues bandes: la dimensió socioeconòmica i la dimensió natural abordada des d'una valoració holística. Sovint, la clau de l'explicació en el tipus de resposta de la dimensió natural té com a desencadenant l'escenari d'actuació de la societat. Així doncs, no té cap sentit aïllar dos mons que han estat en contínua interacció. Dos mons altrament en revisió, car les formulacions considerades avançades tendeixen a desfronteritzar el binomi natura-cultura, i són diferents segons els autors: Wilson, en el seu treball, *Consiliencia*, Bruno Latour, *Teoria de xarxa d'actors*; Funtowicz i Ravetz, en la crítica del cientisme i la multicriterialitat.

Tanmateix, també són significatives les aportacions formulades des de l'ecologia dels paisatges per diversos autors, com Forman, amb una remarcable influència en els sectors professionals relacionats amb el planejament urbanístic, també rellegit des de l'ecologia per Rodà i Pino (1999). Són molt remarcables les innovadores aportacions de dos eminents ecòlegs propers: González Bernáldez i Margalef. Aquest últim considera que les implicacions de l'espècie humana en el metabolisme dels sistemes naturals són les més rellevants i, quasi sempre, extemporànies al sistema.

Tanmateix, la necessitat de superació de la diversitat de criteris i disciplinària de les teories del paisatge està determinada per la nova situació històrica: *el paisatge esdevé un valor que cal avaluar*

i preservar, a partir del seu reconeixement, més enllà dels debats acadèmics, amb l'aparició de nous instruments polítics, com és el cas del Conveni europeu, aprovat en la reunió 718 a del Comitè de Ministres del Consell d'Europa, en el preàmbul del qual es reconeix: «La intenció d'assolir un desenvolupament sostenible sobre la base d'una relació equilibrada i harmònica entre les necessitats socials, l'activitat econòmica i el medi ambient. Apreciant que el paisatge té un paper important en l'interès públic en els àmbits cultural, ecològic, ambiental i social, i constitueix un recurs favorable a l'activitat econòmica, i la protecció, gestió i planificació del qual pot contribuir a la generació de llocs de treball».

Una formulació institucional que mostra evidències d'estar lluny de les formulacions de Roger, crític amb els plantejaments paisatgístics que tendeixen a reduir el subjectivisme, tot cercant formulacions metodològiques objectivables i asseverant que el paisatge no és un concepte científic.

La UE ratifica el paper del paisatge com a element que cal posar en valor i sobre el qual cal establir unitats d'escala en el VI Programa de medi ambient 2010, el futur a les nostres mans, concretament en la comunicació de la Comissió al Consell, al Parlament Europeu, al Comitè Econòmic i Social i al Comitè de les Regions, on, en el capítol 2.5, diu: «Ambientalitzar les decisions sobre planificació i gestió dels usos del sòl. Enuncia que alguns grans impactes ambientals poden ser responsables de la destrucció d'hàbitats i de paisatges».

A Catalunya la vigència del paisatge com a element clau en les estratègies de desenvolupament sostenible a escala institucional es fa palesa amb la Carta europea del paisatge, aprovada pel Parlament Autòmic, a l'espera de l'aprovació del corpus normatiu que desenvolupi la nova Llei de protecció i gestió del paisatge de Catalunya, pendent de tràmit parlamentari.

Sembla doncs que hauria arribat l'hora, sense abdicar del necessari rigor implícit a les formulacions acadèmiques, de treballar perquè els processos de banalització i transformació agressiva que estan patint els nostres paisatges, a partir de metodologies ajustades, analitzin, diagnostiquin i ajudin a proposar models i estratègies de gestió sostenible.

EL PAISATGE DE MUNTANYA

Una de les primeres definicions acadèmiques del terme *mntanya* la va fer Reclus en la seva obra *La Montaña*. Una definició que cal contextualitzar, si bé la considerem bella i vigent: «Amb el doble interès que m'inspira l'amor a la Natura i a la simpatia pels meus semblants, vaig intentar conèixer la vida present i la història passada de la muntanya. En vaig estudiar la massa enorme de roques amb què està construïda, les afraus del terreny, les estacions, la gran varietat d'aspectes, les neus i els gels i la meteorologia que la combat, les plantes i els animals que l'habiten, vaig procurar també d'entendre el que havia estat la muntanya en la poesia i la

“ A CATALUNYA LA VIGÈNCIA DEL PAISATGE COM A ELEMENT CLAU EN LES ESTRATÈGIES DE DESENVOLUPAMENT SOSTENIBLE A ESCALA INSTITUCIONAL ES FA PALESA AMB LA CARTA EUROPEA DEL PAISATGE, APROVADA PEL PARLAMENT AUTONÒMIC

història dels pobles, el paper que la muntanya havia representat en el moviment de les cultures i en els progressos de la humanitat. El que vaig aprendre ho dec a la col·laboració del pastor i també a la de l'insecte, a la de la papallona i a la de l'ocell cantaire».

La visió reclusiana és premonitòria, defineix un suport físic, potent, una estructura definida per una bona alçada, una diversitat en l'orientació, en el relleu, en la meteorologia, en les cobertes de vegetació i la fauna associada i uns aprenentatges que li forneixen un món viu i divers que l'ajuda a entendre processos i uns aprenentatges que li són regalats per un pastor –símbol del coneixement empíric popular–, una visió que situada a començament del nou mil·lenni convertiria la muntanya com l'expressió d'un tot, propera a les formulacions més avançades.

La definició de muntanya està plena d'accepcions que quasi sempre fan referència al caràcter físic. L'esquema conceptual sintètic defineix la muntanya com una elevació natural del terreny o com la part muntanyosa d'una contrada; algunes definicions estableixen una alçada mínima de 600 metres. Altres descripcions parlen de la muntanya com un lloc de descoberta, d'observació i registre de fenòmens naturals, lloc especialment dotat per al reconeixement de les plantes i per a la localització i la identificació de la fauna silvestre. A parer nostre, no es pot parlar de muntanya en una dimensió paisatgística si no és, a més dels factors biofísics, des d'una dimensió humana.

El concepte de paisatge de muntanya ha estat recentment redefinit per Serrano (2004): «Constitueix un configuració espacial, o geogràfica, de les dinàmiques naturals i humanes, que identifica i estructura els elements o els fenòmens que configuren la morfologia dels sistemes de muntanya, dinàmics i canviants, inserits en el territori i la seva funcionalitat. Aquest paisatge es descompon en unitats escalars en les quals intervenen elements diversos i contenen valors objectius i subjectius».

“ EN ELS PAISATGES LA BIODIVERSITAT NO S'HA D'ENTENDRE COM UN MÓN DE CURIOSITATS BOTÀNIQUES O FAUNÍSTIQUES, SINÓ COM UN INDICADOR DE QUALITAT I DE SOSTENIBILITAT PAISATGÍSTICA I TERRITORIAL

Una definició que presenta una considerable simetria amb Blanchard (1925) quant a la que ell fa de geografia humana de muntanya entesa com un sistema de variables d'alçada, orientació, latitud, clima, cobertes vegetals diferents, on els individus i les societats, davant la varietat de condicions, s'adapten i donen lloc a manifestacions culturals i productives caracteritzades per la diversitat. Finalment, des d'una perspectiva postmoderna i ambiental, el paisatge de muntanya, en termes d'economia ecològica, es podria considerar una plusvàlua acumulada, fruit altra vegada d'unes forces inductores de caràcter

biofísic i d'unes formes d'apropiació-relació que han estat reverents amb l'entorn si aquest mostra una qualitat objectiva.

Catalunya és un país principalment de muntanyes. Pau Vila comentava que un autor del XIX afirmava que tot Catalunya és Pirineu. Una expressió de tarannà romàntic, propi del context de la Renaixença, en el qual segurament l'autor es va inspirar.

Una muntanya descrita i estudiada a bastament per multitud d'estudiosos, de la qual farem una referència estrictament nominal. El punt d'inflexió l'inicià Verdaguier, i el va seguir una llarga llista en l'aspecte físic i l'humà: Font i Saguè, Almera, César August Torras, Pau Vila, Solé Sabarís, N. Llopis, P. Montserrat, Salvador Llobet, Violant i Simorra, Joan Lluís Oriol i Maria de Bolós, Vígo i Bonada, Becat, J. Carrillo, E. Ninot, J. M. Tulla, i un llarg etcètera. Actualment, són desenes els grups d'estudiosos de diverses disciplines socioambientals i paisatgístiques que estan desenvolupant programes de recerca en aquest àmbit.

LA MUNTANYA COM A PAISATGE REFUGI

El concepte de paisatge natural forma part dels temes de debat creixent. Autors de l'autoritat de Martínez de Pisón (2004) comenten que, de natura, tan sols en queden retalls, majoritàriament en estat de marginalitat, i que les muntanyes en són algunes mostres, raó per la qual adquireixen un particular valor natural i cultural.

En un context de territori total, com sostindria Nel·lo, els paisatges de muntanya, davant de la situació de crisi ambiental i d'insostenibilitat dels sistemes d'ocupació de l'espai i del territori, representen uns valors que indiquen la qualitat final dels paisatges i del país mateix en el sentit territorial ampli.

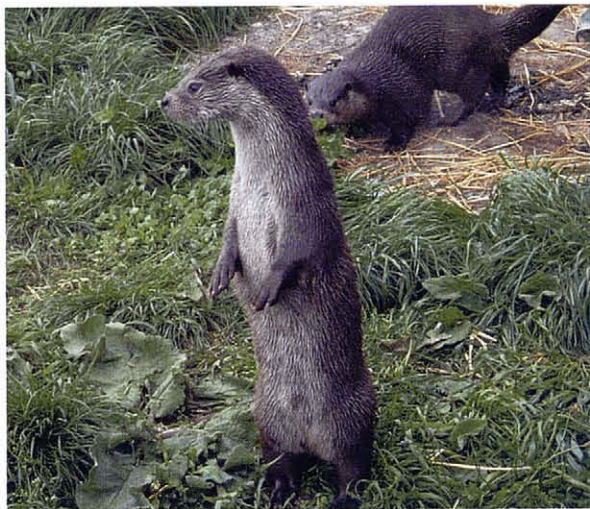
Actualment es mantenen superfícies extenses de paisatges amb modificacions antròpiques reduïdes, confinades als ambients més altimontans. L'escàs grau d'antropisme està relacionat amb la dificultat històrica per a accedir-hi, dificultat modernament superada o superable amb el nous artefactes i vialitats, la qual cosa situa en un context de vulnerabilitat extrema els tàxons de requeriments ambientals molt sensibles.

En aquest context es troben algun endemismes vegetals, de distribució biogeogràfica molt restringida atesa la fragmentació espacial i l'elevada especialització, espècies amb poblacions reduïdes que poden ser objecte de recol·lecció curiosa, fins i tot científica.

El poblament faunístic d'aquests paisatges d'alta muntanya sol presentar una elevada antropofòbia. Normalment es tracta d'espècies no acostumades a la presència humana, ni a la seva predació, que poden presentar una distància de fuga curta, és a dir, un comportament refiat que els fa vulnerables a modalitats modernes de predació.

A tall d'exemple podríem esmentar alguns grups d'amfibis d'alta muntanya que no tenen por de la presència humana, semblant-

Llúdrigues. Jordi Ruiz, DG del Medi Natural, Departament de Medi Ambient i Habitatge

Cria d'ós fotografiada als Pirineus. Santiago Palazón, DG del Medi Natural, Departament de Medi Ambient i Habitatge

ment al fenomen que Darwin va descriure amb diverses espècies de fauna vertebrada quan va arribar a les Galàpagos, les quals desconeixien l'agressivitat de l'espècie humana.

D'altres presenten una etiologia extraordinàriament tímida pel fet d'haver-se desenvolupat en zones d'ambient criòfil i rupícola de l'alta muntanya i en uns ambients històricament absents d'activitats antròpiques. Un canvi d'ús sobtat dels paisatges, amb la pèrdua de la tranquil·litat ambiental en què habiten aquestes espècies, esdevé un impacte irreversible.

El manteniment de grans superfícies de paisatges forestals, amb comunitats boscoses ben conservades, respon més a la dificultat extractiva de caràcter històric que a factors estrictament ecològics, tot i els diferents usos històrics dels dendrorecursos dels boscos de muntanya –Métailié (1992), Davasse (2000), Pèlachs (2004), Bonhote (1998), etc.

La maduresa dels sistemes forestals té molt a veure amb els sistemes culturals d'apropiació en un exemple clar de com no es poden entendre els processos dinàmics en un paisatge forestal, sense considerar el caràcter híbrid de l'ecologia amb les variables d'apropiació local i tenint en compte les formes de propietat i les polítiques forestals com un vector determinant a l'hora d'establir els ritmes d'extracció.

Una fracció molt notòria dels boscos pirinencs, altrament rara en d'altres contrades muntanyenques, són de naturalesa comunal. Es tracta d'una forma de propietat pública, amb uns aprofitaments legals reservats als titulars dels comunals, aquest són els ajuntaments a les entitats municipals descentralitzades.

Alguns municipis disposen d'ordenances de comunals, si bé manquen d'una normativa global reguladora. Altres formes de propietat són les societats de particulars. Es tracta d'una variable de propietat privada formada per diversos propietaris, en règim d'indivís i amb parts o accions, que representa un vestigi de les desamortitzacions del XIX.

En general les societats de particulars són poc nombroses, però tanmateix disposen d'unes extensions de propietat remarcables. Les formes de propietat privada convencional són realment reduïdes i generalment són el resultat d'antigues propietats rompudes.

Aquests paisatges ofereixen un efecte refugi per a comunitats vegetals i tàxons diversos de flora i fauna. A més de les formes de paisatges madurs, l'alta muntanya constitueix especialment un recer per a algunes espècies que per ecologia estricta podrien ocupar àmplies zones del territori, però que mica en mica han reduït efectius a causa de diferents variables de pressió antròpica i s'han ubicat o simplement han mantingut poblacions en espais de confinament dels paisatges de muntanya.

Arreu del territori, pel que fa a la biodiversitat vegetal, s'ha produït un llarg i inexorable procés de banalització paisatgística a partir de llargs processos, en alguns casos inevitables i fins i tot comprensibles, de rompuda i artifatge que han afavorit la instal·lació de conreus i pastures. Uns processos de transformació que, units a l'augment progressiu de la mobilitat, han alimentat una de les manifestacions del canvi ambiental global considerades més greus, les bioinvasions vegetals –a hores d'ara el nombre de tàxons foranis és d'unes cinc-centes espècies–, que s'han naturalitzat diversament arreu dels paisatges del país.

Pel que fa a la fauna, l'activitat humana ha estat especialment perniciosa sobretot per a aquells vertebrats que han estat considerats competidors de l'espècie humana, com ara els carnívors i els rapinyaires. Fins a l'any 1976 va ser vigent la Ley de Alimañas, que recompensava la persona que occia qualsevol espècie d'aquest grup: ós, llúdrria, marta, ermini, àguila daurada, falcó i una àmplia llista d'animals, la majoria dels quals avui, per fortuna, estan en règim especial de protecció.

BIODIVERSITAT, PAISATGE I SOCIETAT

En els paisatges la biodiversitat no s'ha d'entendre com un món de curiositats botàniques o faunístiques, sinó com un indicador de

Prats de pastures de Prullans (Cerdanya). Toni Vidal, DG de Turisme, Departament de Comerç, Turisme i Consum

Muntanyes de la Val d'Aran des deth Tuc de Maria Casteras. ICC

qualitat i de sostenibilitat paisatgística i territorial. Per posar un exemple, la presència de la llúdria en un sistema aquàtic no és interessant *stricto sensu* per la presència de l'espècie, sinó pel valor que té com a indicador de la maduresa dels sistema, de la productivitat del riu i de l'estat físic i químic de les aigües, i també de la qualitat del sistema en què es desenvolupa l'espècie.

Quant a l'àmbit del paisatge forestal de muntanya, hi ha diversitat d'exemples. Un dels significatius és el mussol pirinenc, la presència en el boscos d'abet i de pi negre del qual indica la maduresa dels sistemes forestals. Aquesta au ocupa antics nius de picot negre i n'augmenta la població en la mesura que el sistema del bosc presenta més quantitat de fusta dreta tova o necrosada, un indicador de boscos vells i madurs.

La recuperació de la població d'ós bru, sense obviar la situació de precarietat i el caràcter conflictiu del procés, ha de representar per als paisatges pirinencs una dimensió de recuperació de qualitat i de maduresa, com la que tenen la majoria dels paisatges que introdueixen aquesta mateixa espècie, arreu on hi ha poblacions, des d'Astúries o Cantàbria, fins al Canadà i els Estats Units, passant per Croàcia, Eslovènia, Itàlia (Abruzzo), etc.

Finalment cal dir que els paisatges de muntanya representen una reserva de biodiversitat, una característica que marca la qualitat de l'espai territorial. Una qualitat que, al seu torn, no es pot separar de la dimensió humana, car el paisatge de muntanya també esdevé una reserva de diversitat cultural tan interessant com inseparable de la biodiversitat continguda en els paisatges.

Alguns autors, com ara Toledo, mantenen que les societats amb més biodiversitat tendeixen a tenir unes relacions de més custòdia amb el territori. Un argument que es pot entendre sempre que es mantinguin les formes d'apropiació i relació sostenibles i reverents que caracteritzarien una relació no perturbadora del sistema.

Els canvis d'usos atribuïts als paisatges, cal veure'ls des de la complexitat, però, tanmateix, la comprensió que se'n faci és decisiva per a copsar els processos que tenen lloc quan es produeix un progressiu abandonament de les activitats primàries a favor d'una creixent terciarització, uns processos que es manifesten amb diferents naturaleses, però tanmateix immediates en l'estructura i en la dinàmica dels paisatges.

En efecte, una primera consideració és que els paisatges no s'estan quiets, i si bé el concepte clàssic de la climacitat dels sistemes com a etapa final de la successió ecològica ha estat revisat per Margalef, qui assevera que cal abandonar la vella teoria d'una etapa final en la successió denominada *climax* o *climacitat*, en la successió ecològica, els avenços són seguits i coherents i, en canvi, els desastres es produeixen de manera atzarosa. Els canvis sobtats, generadors de perturbacions, solen tenir lloc d'una manera externa al sistema, amb entrades violentes d'energia.

Tanmateix, sí que podem parlar de paisatges madurs, com serien aquells que, una vegada retirades les activitats d'apropiació o extracció, tendiran a la maduresa. Una maduresa que mostra una situació nova i una complexitat notòria, car la majoria de processos de retirada de les activitats antròpiques tendeix a incrementar espècies llenyoses i a formar paisatges forestals.

Els canvis d'ús modifiquen els cicles biogeoquímics i el cicle hidrològic i influeixen en la complexitat ecològica. Per a entendre els processos dels sistemes, cal tenir informació precisa no sols de les dinàmiques ecològiques sinó també de les culturals, per tal de no caure en el mite urbà de la «intocabilitat dels paisatges». Una societat, la urbana, que a còpia de culturalitzar-se ha oblidat l'origen primari dels productes indispensables per al seu sosteniment metabòlic.

Cal evitar el confinament de l'activitat primària, car aquesta s'ha revelat com una força inductora rellevant en l'estructura del paisatge. Un exemple el trobem en les activitats ramaderes, que han

tingut un paper molt important en la dinàmica dels paisatges pràctics, com les del Parc Natural de l'Alt Pirineu, on la pastura ha estat considerada una línia preferent de gestió.

L'aprofitament de pastures comunals d'alta muntanya a l'estiu i l'herba acumulada dels prats de dall a l'hivern són determinants per al manteniment del mosaic del paisatge, suport indispensable per a la variada biodiversitat muntanyenca. El nou planejament ha de tenir en compte l'activitat del sector primari.

Modernament en els paisatges de muntanya la terciarització té en el turisme l'activitat productiva principal i indispensable (si bé no de qualsevol manera) i segueix un model que no es pot deslligar del model general i que ha de ser sostenible. El primer problema són els desequilibris sectorials i la dependència amb la construcció, una construcció que basa el desenvolupament en el consum intens de sòl i paisatge, fet que provoca una constant pèrdua de cobertes del sòl i de biodiversitat. És sabut que el turisme cerca paisatges de qualitat i que quan els desgasta els abandona.

La complexitat dels paisatges de muntanya demana polítiques orientades a la cohesió com una resposta necessària a la segregació. La nova llei d'urbanisme parteix del concepte de desenvolupament urbanístic sostenible, apunta a la sostenibilitat com a element central d'un nou urbanisme, formula una utilització racional del territori, remarca la importància de la connectivitat i fomenta noves àrees protegides i la interconnectivitat.

Altres instruments estratègics en relació amb la conservació i gestió dels paisatges de muntanya són els espais naturals protegits, entre els quals el Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, l'únic parc natural de Catalunya, i el Parc Natural de l'Alt Pirineu, de nova creació (Decret 194/2003, d'1 d'agost).

La Xarxa Natura 2000 representa un important reforç per a les polítiques de conservació del paisatge de muntanya. Actualment s'està redactant el Pla territorial de l'Alt Pirineu i Aran, en el qual es defineixen tres figures de protecció corresponents a tres tipologies: Protecció especial; PEIN i Xarxa Natura 2000; Xarxa contínua de corredors que uneixen els espais significatius a nivell regional i comarcal; Protecció preventiva a escala municipal, fonamentada amb l'urbanisme, i Protecció territorial, referida a les zones que topogràficament o territorialment es consideren inadequades per a ubicar-hi sòl residencial o infraestructures.

La manera en què s'ordeni i gestioni el paisatge de muntanya, en la nova cultura de la sostenibilitat, sens dubte expressarà una nova manera de fer necessària. El repte és gran en vista de la complexitat conceptual i la limitada definició metodològica en el camp del paisatge. Tenim un país que es mereix ser conservat, entenen la conservació no com un procés reaccionari, orientat a frenar processos d'innovació social i territorial, sinó a l'inrevés, entenen la conservació com una formulació sustentada en el rigor i sobretot com una forma d'esdevenidor ambientalment segur i solidari.

bibliografia

- **Abella, Jordi i altres (coord.)**, *Simorra, Trep, Garsineu Edicions*, 1999.
- **Ballantine, Hepburn**, *Una croada als Pirineus (1894)*, Trep, Garsineu Edicions, 1993.
- **Bertrand, Claude i Bertrand, George**, *Une géographie traversière. L'environnement à travers territoires et temporalités*, París, Éditions Arguments, 2002.
- **Blanchard, R.**, *Assaig de geografia humana de la muntanya*, Barcelona, Tallers Gràfics Hostench, 1925.
- **Bonhôte, Jérôme**, *Forges et forêts dans les Pyrénées ariégeoises. Pour une histoire de l'environnement*, Aspet, PyrèGraph, 1998.
- **Brunhes, Jean**, *Geografía humana*, Barcelona, Juventud, 1948.
- **Campillo Besses, Xavier**, *Literatura pirinenca contemporània: una antologia. L'Alt Pirineu vist pels seus escriptors*, Trep, Garsineu Edicions, 1993.
- **Casanova, Eugeni**, *Crónica de un exterminio. El oso de los Pirineos*, Lleida, Milenio, 2002.
- **Davasse, Bernard**, *Forêts charbonnières et paysans dans les Pyrénées de l'Est du moyen âge à nos jours*, Toulouse Conseil Général de l'Ariège, Geode, 2000.
- **Galop, Didier**, *La forêt, l'homme et le troupeau dans les Pyrénées. 6000 ans d'histoire de l'environnement entre Garonne et Méditerranée*, Toulouse, Université de Toulouse II (Geode et FRA.M.ESPA), Université Paul Sabatier (Laboratoire d'Écologie Terrestre), 1998.
- **Gómez Mendoza, Josefina**, «Los estudios de paisaje en la geografía», *Banco de Buenas prácticas en geografía* (2003), 1:5.
- **González Bernáldez, F.**, *Ecología y Paisaje*, Madrid, Blume Ediciones, 1981.
- **Lluvich, Eva i Ortega, Mònica**, *Els nous rurals del Pallars Sobirà*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència, Secretaria General de la Joventut, 2004.
- **Lo Pi Negre i Marugan, Carme Maria (coord.)**, *Els béns comunals i la gestió del territori al Pirineu Català. Actes del seminari Què en farem, dels comunals? Sort, maig de 2002*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Medi Ambient, 2003.
- **Margalef, Ramon**, *Teoría de los sistemas ecológicos*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1991.
- **Métailié, Jean Paul**, «Antracologie, proto-industries et nouvelles perspectives en histoires des forêts», *Bulletin Société Botanique de France* (1992), 139 Act. Bot. (2/3/4):579-586.
- **Obiols, Joan**, *El desert verd. Imatges de la muntanya*, Trep, Garsineu Edicions, 2000.
- **Reclús, Elisée**, *La Montaña*, Salamanca, Amarú Ediciones, 1998.
- **Sorre, Max**, *Los Pirineos*, Barcelona, Atenas A. G., 1949.
- **Vaquer, Antoni (coord.)**, *El dret privat del Pallars Sobirà*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 2001.
- **Zoido, Florencio i Mendoza, Josefina**, «Paisaje y ordenación del territorio», *Banco de Buenas prácticas en geografía* (2003), 1:1-24. (número monogràfic).